

QOZOQ VA O'ZBEK TILIDAGI MODAL SO'ZLAR CHOG'ISHTIRMASI

Nodirbek Habibullayev Nosirjon o'g'li

NamDU magistranti,

“Namangan international school” xususiy maktabi

Uychi filiali ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qozoq va o'zbek tilidagi modal so'zlar lingvistik tahlil qilinadi. Sohaga oid ilmiy ishlar olib borgan tilshunoslar fikrlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: gap modalligi, modal so'z ma'no turlari, "Gap bo'lmagan element", modal so'zlar xususiyatlari.

ABSTRACT

In this article, modal words in Kazakh and Uzbek languages are analyzed linguistically. The opinions of linguists who have conducted scientific work on the field are studied.

Key words: sentence modality, modal word meaning types, "Non-sentence element", characteristics of modal words.

KIRISH

Pamukkale universiteti doktori Nergis Biray tomonidan qozoq tilidagi modal so'zlar o'rganilgan. Unda qozoq turk tili grammatikasini ham hisobga olgan holda modal so'zlar tahlil qilinadi. Modallarning ta'rifi, ularning so'z turlaridagi mavqeyi, ma'no va tuzilishiga ko'ra tasnifiga e'tibor qaratiladi.

Modal so'zlarga “Qozoq tili grammatikasi”da quyidagicha ta'rif berilgan: “Atrofimizda doimo sodir bo'ladigan har xil o'zgarish va hodisalar, hayotda uchraydigan turli mavjudotlarning xususiyatlari, turli predmetlarning harakati shunday gaplarga yangilik yoki bayonot sifatida kirmaydi. Bu yangilik haqida so'zlovchining fikri, ya'ni gap mazmunining voqelikka aloqadorligi haqidagi nuqtai nafari, odatda, birgalikda beriladi. Gap mazmunining voqelikka munosabati va so'zlovchining bu boradagi fikri, odatda, tilshunoslikda gap modalligi deyiladi.¹

Nurmaxonova o'zi qiyoslagan shevalarda modal so'zlarning mustaqil so'z turkumi ekanligini, barcha turkiy tillarda modal so'zlar borligini, garchi buni qabul qilmaydiganlar ham borligini aytadi. Modal so'zlar uchun: “Gapda ifodalangan fikr mazmuniga, sodir bo'layotgan hodisalarga so'zlovchi qo'shadigan so'zlar” deydi. (1971,129–131) Bundan kelib chiqadiki, Nurmaxonova o'rgangan turkiy tillarning ayrimlarida modal so'zlarga mustaqil so'zlar sifatida qaraladi. O'zbek tilida esa, bular alohida olingan so'z turkumlari sifatida o'rganiladi.

¹ QTG-I 1967,240

Modallikning o'ziga xos xususiyati ovoznining aniq ohangi, ya'ni urg'u bilan ifodalanishi mumkin. Bu sintaksis yordamida yaratilgan yo'l. Gap mazmuni haqida so'zlovchining fikr va mulohazalarini bildiruvchi yakka so'zlar yoki ba'zi fe'llar (kuchaytiruvchi, tugallovchi, enklitik) ham modal hisoblanadi. Bunday gaplarda so'zlovchining mazmunning real voqea-hodisalar bilan munosabati haqida yasovchi gapga aloqador bo'lmagan, balki butun gapni qamrab oluvchi o'ziga xos fikrlarini bayon qiladigan so'zlar modal so'zlar deyiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qozoq tili grammatikasida gap modalligi ikki guruhga bo'linadi:

1. Obyektiv modallik. Odatda, subyektiv va dizayn usullari orqali beriladi. Modal so'zlar lug'at ma'nosi va grammatik xususiyatlari jihatidan qaralganda bir xil til tuzilmalar sifatida namoyon bo'ladi. Bu tuzilishda gap mazmuni voqelikka mos keladi. Bu yerda modallik gapning predikati bilan bog'langan modallikdir. Bu tuzilishdagi gapning so'z tartibiga ko'ra shakllanishi sifatida ifodalanishi mumkin bo'lgan asosiy xususiyat modal kategoriyadir.

2. Subyektiv modallik. Maxsus qo'llangan bir so'z (modal so'z) orqali beriladi. Bu erda ma'ruzachining fikri va nuqtai nazari birinchi o'rinda turadi. So'zlovchi modal so'z bilan gapdagi ma'noga ishonch yoki shubha yoki aniqlik, qo'shadi. Emotsionallik, jo'shqinlik, kuchaytirish, ta'sir kabi ma'nolar gapning modalligini shakllantiradi.²

Agar bularning barchasini umumlashtirish zarur bo'lsa, gap modalligini grammatik qoidalar va tuzilmalarga mos ravishda so'zlovchining fikri va munosabatini ifodalash deb ta'riflash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, modal ma'no - o'z fikrini va o'z fikrini ifodalovchi odamning gapga aloqador bo'lgan qo'shimcha ma'nosi. Modal so'zlar bu odam va uning fikrlari o'rtasidagi munosabatni ifodalovchi so'zlardir.

Qozoq turkchasida son jihatdan unchalik ko'p bo'lmagan modal so'z ma'no jihatidan qaralganda quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1) bashorat ma'nosini bildiruvchi modal so'zlar: älpeti, älpetti, bored, siqdi, sinai, siñayli, siyaqti, sisiqi, takiletti (kabi):

•Qozoqchada: Әлпетті, Ештеңеге қарап емес.

•O'zbekchada: Ehtimol, hech narsaga qaramaydi. /Hech narsaga qaramagandek.)

² Nurmaxonova 1971,129-131

E'tibor bering, O'zbek tilida "ehtimol" so'zi gumon ma'nosini bildiradigan modal so'z sifatida keladi. Qozoq tilida esa, bashorat ma'nosini bildiradigan modal so'z deb berilmoqda.

- Qozoqchada: Olar äli ұйықтап жатқан jatqan сынағы.

- O'zbekchada: Ular hali ham uxlab yotgan bo'lishi kerak.

Yuqoridagi jumladan ham ma'lum bo'ladiki, o'zbek tilidagi gumon mazmunini aks ettiradigan "kerak" modal so'zi ham qozoq tilida bashorat mazmunini ko'rsatmoqda.

- Qozoqchada: Мумкин губернатор келген куни Шууламаңдар деп тытып қойюви.

- O'zbekchada: Hokim shov-shuv ko'rmasin, deb kelgan kuniyoq man qo'ygan bo'lsa kerak.

Yuqoridagi jumladan ham shu ma'lum bo'ladiki, Qozoq tilidagi "Mumkin" modal so'zi O'zbek tilidagi "Kerak" modal so'zi bilan bir xil ma'no anglatadi. Bu jihatdan u ham gumon mazmunini aks ettirishini hisobga oladigan bo'lsak, O'zbek tilidagi gumon mazmunini aks ettiradigan modal so'zlar Qozoq tilida bashorat mazmunini anglatadigan modal so'zlar kabi o'rganilishiga guvoh bo'lamiz.

2) zarurlikni ifodalovchi modal so'zlar: kerek, qajet (kerak, lozim) ...

- Qozoqchada: Saluw qajet тоқырауға түсті.

- O'zbekchada: Siz ularni ham belanchakka kiritishingiz kerak.

- Qozoqchada: Әркім өз үлесін алуы керек.

- O'zbekchada: Har kim o'z ulushini olishi kerak.

- Qozoqchada: Тоғджан өз үйіне кеткен болуы керек.

- O'zbekchada: To'g'jon o'z uyiga ketgan bo'lsa kerak.

Guvohi bo'lganingizdek, kerak so'zi Qozoq tilida modal so'z sifatida kelmoqda. O'zbek tilida ham modal so'z, biroq u harakat nomi va shart maylidan keyin kelganida bog'lama hisoblanishi izohli lug'atdan ma'lum. Unda keltirilishicha, "Oziq-ovqat kerak" gapida modal so'z, ammo "Aytishim kerak", "Kelsa kerak" birliklarida yordamchi so'z (ya'ni bog'lama) vazifasida kelgan.

3) So'zlovchining haq ekanligi va gapda tasvirlangan fikrlarni qo'llab-quvvatlovchi modal so'zlar: ko'rinedi, go'ru'nu'r, o'yledir (ko'rinadi, ko'rinishidan) ...

- Qozoqchada: Мен бұл мәселе туралы шынымен ештеңе білмеймін; Мамандар дұрыс айтса, биыл егін жақсы көрінеді.

- O'zbekchada: Men bu haqda hech narsa bilmayman; Mutaxassislar to'g'ri desa, bu yil hosil yaxshi ko'rinadi.

Yuqoridagilardan shu ma'lum bo'ladiki, "ko'rinadi" so'zi Qozoq tilida fikrni qo'llab-quvvatlovchi modal so'z sifatida kelsa, O'zbek tilida gumon, taxmin ma'nolarida keladi.

4) birovning so'zi yoki xabari sifatida aytiladigan modal so'zlar: der, diye söylenir, degen söz (deydi, deb aytadi, degan so'z) ...

•Qozoqchada: Кейбіреулер жігіттердің ат жарысы жүлдесін алмағанын айтады.

•O'zbekchada: Ba'zilar yigitlarning ot poygasi mukofotini olmaganini aytishadi.

•Qozoqchada: Алты айлық собра қайтып оралады деген сөз бар.

•O'zbekchada: Olti oydan keyin qaytaradi, degan gap bor.

Yuqoridagi holatdan shunday xulosa qilish mumkinki, O'zbek tilidagi ayrim birikmalar Qozoq tilida modal ma'noda kela oladi.

5) tasdiqlash uchun qo'llanadigan modal so'zlar: Рас, Шын мәнінде,

•Qozoqchada: Рас, Абай Ділдәні жақсы көрді, бірақ берілмеді.

•O'zbekchada: To'g'ri, Abay Dildani yaxshi ko'rardi, lekin taslim bo'lmadi.

•Qozoqchada: Шын мәнінде, Бөсейдің вакцинасы (марқұмға арналған тағам) ұзақ уақыт бойы болмаған тағам деп аталады.

•O'zbekchada: Aslida, Böceyning emlashi (marhum uchun taom) uzoq vaqtdan beri mavjud bo'lmagan taom deb ataladi.

Yuqorida ajratib ko'rsatilgan modal so'zlar O'zbek tilida ham tasdiqlash mazmunini anglatadi. Bu jihatdan Qozoq tilidagi modal so'zlarning bu turi O'zbek tilidagi modal so'zlarning mana shu turi bilan bir xil ekanini ko'rishimiz mumkin.

6) gapda aytilgan mavzuga so'zlovchining ishonchini ifodalovchi modal so'zlar: tabii, elbette, şüpheşiz (Tabiiy, albatta, shubhasiz) ...

•Qozoqchada: Әрине, сіз қырғыз даласын, халқының мінезін жақсы білесіз деп ойлаймын.

•O'zbekchada: Albatta, siz qirg'iz cho'lini, uning odamlarining xarakterini yaxshiroq bilasiz deb o'ylayman.

Yuqoridagilardan shu ma'lum bo'ladiki, Qozoq tilida ishonch ma'nosini bildiradigan modal so'z o'zbek tilida ham ishonch ma'nosini bildiradi. Qozoq tilidagi modal so'zning aynan shu turi ham o'zbek tilidagi modal so'zning turi bilan o'xshashini yuqoridagi misollardan bilib oldik.

7) tilak ma'nosini bildiradigan modal so'zlar: -sa (-se) eken, -sa (-se) deyim (deymin) (-sa (-se) derim) (-sa edi (ekan), -sa degandim)...

•Qozoqchada: Менімен бірге қаңғып жүрген дәрменсіз баланы көрмей өлсем ғой.

•O'zbekchada: Men bilan aylanib yurgan nochor bolani ko'rmasdan o'lib ketsam edi.

•Qozoqchada: Kітапты сатпас бұрын оқып алғым келеді.

•O'zbekchada: Kitobni sotib olmasdan avval o'qib chiqsam degandim.

Yuqoridagilardan shu ma'lum bo'ladiki, qozoq tilida istak ma'nosini anglatadigan modal so'zning alohida turi o'zbek tilida -sa edi (shart maylidan so'ng qo'shilgan bog'lama shakli) orqali hosil qilinadi. Bu esa, o'zbek tilida gap mazmuniga ta'sir etadigan alohida shakl emas, shart mayliga bog'lamaning qo'shilishi orqali gapga qo'shimcha mazmun olib kirilishi deyiladi. Ikkinchi holat esa, bizda o'zbek tilidagi istak gapni hosil qilish uchun ishlatiladigan -sa shakli hisoblanadi. Gapga qo'shimcha mazmun olib kirilishi tomonidan qaralganida bu modal so'zga o'xshashi mumkin, ammo alohida shakl bo'lmagani uchun biz uni modal so'z sifatida o'rgana olmaymiz.

8) shubha ma'nosini bildiruvchi modal so'zlar: -ar ma eken, kim biledi ...

•Qozoqchada: Қазақтың орнын жақсы білеміз десек, ұят па?

•O'zbekchada: Qozoqning joyini yaxshiroq bilamiz desak, uyat bo'larmidi?

•Qozoqchada: Ол жақтағылар не айтқанын кім білсін.

•O'zbekchada: U tarafdagilar nima deyishganini kim biladi.

Yuqoridagilardan shu ma'lum bo'ladiki, O'zbek tilidagi ayrim morfemalarning qo'shimcha xususiyatlari qozoq tilida modal so'z sifatida alohida o'rganiladi.

9) Quvonch, xafalik, achinish, afsuslanishni ifodalovchi modal so'zlar:

•Qozoqchada: Тағдырды қарашы, қария да үйде екен.

•O'zbekchada: Taqdirni qarangki, chol ham uyda edi.

Modal so'zlarning xususiyatlari:

Boshidan beri aytilganlarga asoslanib, modal so'zning xususiyatlarini quyidagicha tasniflashimiz mumkin.

1. Lug'aviy ma'no jihatidan: Bu turdagi so'zlarning lug'aviy ma'nodan boshqa ma'no kasb etishi ko'rinadi. Ular yolg'iz foydalanilganda hech qanday ma'noga ega emas. Modal so'zlar semantika jihatidan "subyektiv" ma'noni o'z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, nutq so'z ifodalash jihatidan ma'lum bir uslubga aylanadi. Shu sababli modal gaplar obyektini nomlash qobiliyatiga ega emas.

2. Morfologik xususiyati jihatidan: Rasmiy; ular otlardan, sifatlardan, ergash gaplardan, undov va yuklamalardan, hatto gaplardan modal soʻzlarga aylana oladi.

3. Soʻz turlari va oʻxshashligi jihatidan: Ular soʻz va gaplar munosabatini koʻrsatish vazifasi bilan qoʻllanuvchi bogʻlovchi va bosh gaplardan, shuningdek, ajratilgan soʻzlardan farqlanadi. Chunki ular gap elementi boʻla olmaydi.

Ular undovlarga oʻxshaydi. Ikkalasi ham gap elementlari bilan sintaktik bogʻlanmagan. Ular jumlaning butun yoki bir qismi bilan semantik jihatdan bogʻlangan. Kesimlar gapning emotsional jihatini shakllantirish imkonini bersa; Modal soʻzlar gapning aqliy tomoniga nisbatan qoʻllaniladi. Modal soʻzlarni fikrning maʼnosi, ravshanligi va noaniqligini bildiruvchi guruhlariga boʻlish mumkin.

4. Sintaktik nuqtai nazaridan: Ular fikrning borishi va maqsadga muvofiqligiga qarab ishlatiladi. Yaʼni gapda ifodalangan fikrga soʻzlovchining oʻz nuqtai nazarini qoʻshadilar. Ular jumlaning joʻshqinligini kuchaytiradi. Shu sababli modal soʻzlarning tuzilishi ham har xil. Modal soʻzlar dialoglarda oldingi fikrga qiziqish bildirish uchun javob sifatida ham kelishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, modal soʻz gapda soʻzni semantika jihatidan baholash mahsuli hisoblanadi.

Modal soʻzlar jumlada yolgʻiz qoʻllanilmasligi va gap boʻlagi boʻla olmasligi sababli ular "Gap boʻlmagan element" deb hisoblanadi.

Modal soʻzlar dialoglarda oldingi gapga qiziqish bildirish uchun javob sifatida qoʻllansa-da, uzluksiz gap bogʻlovchisi sifatida ishlatilmaydi.

Modal soʻzlar nom boʻla olmaydi. Chunki ular biror narsaning nomi ham boʻla olmaydi.

Ular kesimga oʻxshash boʻlsa-da, soʻzlovchining gapdagi maʼnoga aralashuvi predmeti boʻlganligi uchun biz kesimlarda uchramaydigan xususiyat boʻlgani uchun ham bu turdagi soʻzdan farqlanadi. Modal soʻzlar gapning maʼnosiga shubha bilan, fikrning toʻgʻriligini tasdiqlash yoki rad etish, taxmin qilish, fikrni shakllantirish, bir soʻz bilan aytganda, soʻzlovchining oʻz his-tuygʻulari va fikrlarini gapga olib kiradi.

XULOSA

Ushbu turdagi maʼno nisbati bilan modal soʻzlar gapga qoʻshimcha maʼno qoʻshadi. Modal soʻzlarning ham morfologiya, ham semantika jihatidan turlicha qoʻllanishi ham koʻrinadi.

Yuqoridagi holatlar qozoq tili nuqtayi nazaridan qaranganda toʻgʻri boʻlishi mumkin. Ammo oʻzbek tili qoliplariga mos kelmaydi. Sababi modal soʻzlar oʻzbek tilida grammatikaning alohida bir qismi hisoblanadi. Qozoq tilida esa, grammatikaning bir qismi emasligining guvohi boʻldik. Shunday qilib, bu qismda qozoq tili va oʻzbek tilidagi modal soʻzlarning grammatik tabiatlari bir-biriga solishtirildi. Ularning oʻxshash va farqli tomonlari aytib oʻtildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Begmatov E., Madvaliyev A. va b. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
2. Nurmahanova Ä.N. Türk Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası, Almatı. 1971.
3. Кеңесбаев І., Ысқақов А., Аханов К., Қазақ тілінің грамматикасы. 1961.